

QIYOSIY TILSHUNOSLIK

OĞUZ-QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİNDƏ AHƏNG QANUNUNUN MİLLİ İDENTİKLİYİ

DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/WCYX8081

İsmayılova Mirvari Abbas qızı¹

Xülasə

Türk dilləri dialektləri özündə dilin inkişafı, tarixi ilə bağlı çox mühüm faktları mühafizə edib saxlayır. Dialektlərin qarşılıqlı integrasiyası şəraitində araşdırmaların istiqaməti çoxşaxəlidir və türk dillərində «dəmir qanuna» çevrilmiş fonetik qanun olan ahəng qanunun ümumən türk dilləri kontekstində öyrənilməsi olduqca maraqlı faktlar verir. İltisqa dil olan türk dillərində ahəng qanunu aparıcı fonetik qanun kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dillərinin ən spesifik xüsusiyyətlərindən biri saitlərin ahəngi (sinharmonizm), həm də türk dillərinin aparıcı fonetik-morfoloji qanunudur. Türkologiyada «ahəngi qanunu» termini kimi daha çox saitlər ahəngindən d anışılsa da, türk dillərində fonetik qanun olan ahəng qanunu kimi saitlər ahəngi, saitlərlə samitlər ahəngi və samitlər ahəngi nəzərdə tutulur.

Türk dillərində ahəng qanunu çox qədim tarixə malikdir. Bu qanun hələ pratürk dövründə formalaşmışdır və qədim türk abidələrində yazıların oxunmasında şifrə ahəng qanunu olmuşdur. Qeyd etdik ki, türk dillərində ən səciyyəvi cəhət olaraq saitlərin ahəngi türk dillərinin aparıcı fonetik-morfoloji qanunu kimi xarakterizə edilir və türk dillərində sait ahəngindən danışanlara bu mənada haqq vermək olar. Belə ki, qalın və incə saitlər öz məxrəcindəki samitləri də öz təsiri altına almaqla onların qalın və ya incələşməsinə tələb edir.

Orxon-Yenisey abidələrində də ahəng qanunu mühüm fonetik hadisə rolunu oynayır. Buna görə yazılı abidələrdə ahəng qanununun dialektlərdə hansı şəkildə təzahür etməsi maraq doğurur. T.Hacıyev Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ahəngin Şirvan və Təbriz təzahürünün (ağlı, apam, əçüm) müşahidə olunduğunu bildirir. Bu fakt bir daha türk dialekt

¹İsmayılova Mirvari Abbas qızı – ADPU, Türkoloji Mərkəz professor, f.e.d.

E-mayl: ismayilova.mirvari1960@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2085-544X

İqtibos uchun: İsmayılova, Mirvari Abbas qızı. 2023. "Oğuz-qıpçaq qrupu türk dilləri dialektlərində ahəng qanununun milli identikliyi". O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 1(5): 51-62. DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/WCYX8081.

bölünməsinin Ön Asiyada baş verdiyini təsdiq edir. Ahəng qanununun türk dillərində sonrakı vəziyyəti onun fərdi səciyyəvi cəhətlər kəsb etməsini göstərir. M.Kaşğari də türk dillərində ahəng qanununun ən xarakterik xüsusiyyətləri kimi saitlərin ahəngi, saitlər lə samitlərin ahəngi, samitlərlə samitlərin ahəngini müəyyənləşdirib. Ahəng qanununun türk dillərində sonrakı taleyi çox müxtəlif olmuş, fərqli, fərdi səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb etmiş, onun yeni modelləri yaranmış (məsələn, qırğızcanın dodaq uyuşması kimi), bəzilərində isə ahəng qanunu (özbək dilində) getdikcə zəifləmişdir. Əslində özbək dilində ahəng qanununun itməsi daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır və demək olar ki, bütün özbək dialektlərində ahəng qanunu gözlənilir. Türk dillərində ahəng qanununun möhkəmliyi və əhəmiyyəti barədə B.Çobanzadə yazırdı: «Uyuşma qanunu olmasa, iltisəqi dillərin sözlərini tələffüz etmək çox güc olurdu. Uyuşma qanunu sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam türkcə bir sözün harada başlayıb, harada bitdiyini təyin edə bilər» Bütün türk dilləri üçün səciyyəvi olan saitlərin ahəngi (sinharmonizm) özünü iki cəhətdən göstərir: damaq ahəngi və dodaq ahəngi.

Açar sözlər: *türk dilləri, dialektlər, integrasiya və diferensiasiya, ahəng qanunu, sinharmonizm, fonetik-morfoloji qanun.*

Müasir dövrümüzdə türkoloji araşdırmaların istiqamətini müəyyən edən başlıca amillər tədqiqatların ümumən türk dilləri kontekstində aparılmasını şərtləndirir. Uzun müddət dərin köksalmış bir ənənə əsasında türk dilləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilmişdir. Bu həm ədəbi dil, həm də dilin dialektləri səviyyəsində eyni olmuşdur. Bu zaman tədqiqatlar əsasən bir dilin və ya onun dialektlərinin geniş şəkildə öyrənilməsi istiqamətində aparılmışdır. Artıq tədqiqatların bu istiqamətdə aparılması qənaətbəxş hesab olunmur, çünki türk ədəbi dilləri və dialektlərinin qarşılıqlı münasibəti, təsiri səviyyəsini müəyyənləşdirmək indi daha vacibdir. Yəni bir türk ədəbi dilinin başqa türk ədəbi dilləri və dialektlərindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək yüksək elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmaları türk dilləri tarixinin öyrənilməsinin yalnız başlanğıc mərhələsi hesab etmək olar. Dilin tarixini öyrənmək istiqamətində aparılan istənilən tədqiqat tələb edir ki, araşdırmalar bir dilin hüduqlarını aşaraq ya bir dil qrupu, ya da ümumən dilin mənsub olduğu, yaxud onlardan ən yaxın olan dil qrupları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilsin. Bir dilin dialektlərini təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək o zaman mümkündür ki, tədqiqatçı sadəcə müəyyən dil faktlarını şərh etməklə məşğuldur. Lakin toplanmış materiallar əsasında hər hansı nəticəyə gəlmək, eyni zamanda türk dilləri dialektlərində diferensiasiya və integrasiya məsələlərini nəzərdən keçirmək istərkən istər-istəməz başqa türk

dillərinin dialekt materiallarına müraciət etmək lazım gəlir. Bu məsələ dialekt leksikasını hərtərəfli öyrənməyi tələb edir.

Türkdillərinə aid dialektoloji araşdırmalarda leksik materialın öyrənilməsində maraqlı leksik və morfoloji xüsusiyyətlər üzə çıxır. Lakin dildə dialekt leksikasının təhlilinə keçməzdən əvvəl sözlərin mühüm fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onları morfoloji cəhətdən qruplaşdıraraq elmi-nəzəri baxımdan təhlil etmək ehtiyacı hiss olunur. Bu baxımdan iltisqi dillər arasında olan türk dillərində ahəng qanunu aparıcı fonetik qanun kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dillərinin ən spesifik xüsusiyyətlərindən biri saitlərin ahəngi (sinharmonizm), həm də türk dillərinin aparıcı fonetik-morfoloji qanunudur. Türk dillərinə aid olan bu qanun dilçilikdə müxtəlif terminlərlə: "sinharmonizm" (Ə.Şərif), səs uyuşması qanunu (B.Çobanzadə), ahəng qanunu (Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, A.Axundov), eləcə də "saitlərin harmoniyası" adlandırılmışdır. Lakin ənənəvi olaraq Azərbaycan dilçiliyində "ahəng qanunu" termininə üstünlük verilir. Türkologiyada "ahəngi qanunu" termini kimi daha çox saitlər ahəngindən danışılsa da, türk dillərində fonetik qanun olan ahəng qanunu kimi saitlər ahəngi, saitlərlə samitlər ahəngi və samitlər ahəngi nəzərdə tutulur.

Sait, samit səsləri əhatə edən ahəng qanununda ilk sait səs həlledici hesab olunur, yəni birinci hecadakı dilarxası (qalın) və ya dilönü (incə) sait sonrakı hecalarda məxrəc (artikulyasiya) baxımından eynicinsli (uyğun) səslərin işlənməsini tələb edir. Bu da saitlərin bir-birini izləməsi, uyuşmasıdır: qarı, yağı, darı, üzüm, üzük, quru və s. Əslində saitlərlə samitlərin ahəngində də incə saitlərlə bir hecada işlənən bütün samitlər incə, qalın saitlərlə bir hecada işlənən samitlər isə qalın olur. Bu mənada türkologiyada ahəng qanunu kimi saitlər ahənginin nəzərdə tutulması doğrudur. F.Kazımovun da bu barədə fikri belədir ki, sözün qalın və ya incə tələffüz edilməsində saitlər təyin edən, samitlər təyin olunan vəzifələrini yerinə yetirir (8, 92).

Türkologiyada sait ahəngindən danışanlar müəyyən dərəcədə haqlıdır. Çünki qalın və incə saitlər öz məxrəcindəki samitləri də öz təsiri altına alaraq onların qalın və ya incələşməsini tələb edir.

Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin ahənginə görə, incə saitlərlə bir hecada işlənən bütün samitlər incə, qalın saitlərlə bir hecada işlənən samitlər isə qalın olur: nənələrdən, bibilərin, analardan, odunçuluq, əkinçilik (2, 216).

F.Cəlilov da ahəng qanununda saitlər ahəngini əsas götürür.

O, saitlərlə samitlərin və samitlərin ahəngini kombinator dəyişmələr kimi uyuşma qanunu ilə (ahəng qanunu) eyni ölçülərlə təqdim etməyi doğru hesab etmir. Çünki sait uyuşması qanunu türk dillərinin səs quruluşunda dərin iz buraxmış, nəticədə iki harmonik model yaranmışdır. Uyuşma qanununun bu iki harmonik model (qalın // incə qarşılaşdırması) üzərində qurulması pratürkdə sait sisteminin təşəkkülü, formalaşmasında aparıcı xətt olmuşdur (5, 60).

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilində saitlərin uyuşma hadisəsini “Azərbaycan dilinin şeiriyyət sirlərindən “ hesab edirdi. Məsələn, Azərbaycan poeziyasında saitlərin təkrarı ilə yaranan misralar şeirlərə incə üslubi məna verir, bu zaman şair söz ilə səsin poetik vəhdətini ustalıqla yaratmış olur:

Bəziniz qorxulu, bəziniz qorxusuz,
Bəziniz duyğulu, bəziniz duyğusuz.
Bəziniz uyğulu, bəziniz uyğusuz...

Burada küləyin ətrafa yaydığı gürultu, uğultu səsi **u** səsinin təkrarı ilə yaranmışdır.

M.Müşfiq poeziyamızda az təsadüf olunan incə saitlərin uyuşması hadisəsindən də öz yaradıcılığında məharətlə istifadə etmişdir:

Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm ki,
Güllərdən küsəram, səndən küsməram.

Bütünlüklə incə saitlərdən ibarət bu misrada qəribə bir axıcılıq, gözəl ahəng duyulur.

Türk dillərində ahəng qanunu çox qədim tarixə malikdir. Bu qanun hələ pratürk dövründə formalaşmışdır və qədim türk abidələrində yazıların oxunmasında şifrə ahəng qanunu olmuşdur. Qeyd etdik ki, türk dillərində ən səciyyəvi cəhət olaraq saitlərin ahəngi türk dillərinin aparıcı fonetik-morfoloji qanunu kimi xarakterizə edilir və türk dillərində sait ahəngindən danışanlara bu mənada haqq vermək olar. Belə ki, qalın və incə saitlər öz məxrəcindəki samitləri də öz təsiri altına almaqla onların qalın və ya incələşməsini tələb edir. Orxon-Yenisey abidələrində ahəng qanunu mühüm fonetik hadisə rolunu oynayır. Buna görə yazılı abidələrdə ahəng qanununun dialektlərdə hansı şəkildə təzahür etməsi maraq doğurur. T.Hacıyev Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ahəngin Şirvan və Təbriz təzahürünün (ağlı, apam, açüm) müşahidə olunduğunu bildirir. Bu fakt bir daha türk dialekt bölünməsinin Ön Asiyada baş verdiyini təsdiq edir. Ahəng qanununun türk dillərində sonrakı vəziyyəti onun fərdi səciyyəvi cəhətlər kəsb etməsini göstərir. Ahəng qanununun pozulması bütün şivələrdə eyni deyil. Quba, Bakı,

Şəki, Zaqatala, Qax, Təbriz və s. şivələrdə (meyva, pencax, yeylax, verdıx (Şəki), qeymax, çərdax, gidmax, həçar (Quba) tez-tez; Şamaxı, Naxçıvan, Muğan şivələrində qabul, ataş, maxluğ (Muğan), diyərix, işdəmiyax, gələciyix (Naxçıvan) bəzi hallarda pozulur. Ahəng qanunu daha çox şimal qrupu şivələrində pozulur. Burada həm dodaq, həm də damaq saitləri üzrə ahəng qanunu pozulur: qeymağ, qeytan, qoçi, quzi (Balakən, Şəki), qoqarçin, bükqaz, döqul, bükzav, bilav, yumri, qarə (Qax, İlisu) (5, 107).

Azərbaycan şivələrində damaq ahəngi qüvvətlidir. Bu həm söz köklərində: armıt, kağaz, baravar, savın (Qazax, Tovuz), paxul, ağul (Quba), qarpuz, pambuğ (Bakı) və s.; həm də şəkilçilərdə: bağçanun, çəkişün, ignəün, badamun (Muğan), saçun, ağacun, papağun, inegün (Quba); alduğ, çlxarduğ, başdaduğ (Muğan); barmağun, qunağun, qunağuz (Quba) müşahidə olunur.

Türk dilləri dialektlərində ahəng qanunu dodaq ahənginə görə qırğız, yakut, Altay dillərində çox güclü, Azərbaycan, kumuq, şor, başqırd dillərində zəif, qalanlarında isə systemsiz şəkildə müşahidə olunur. Azərbaycan dilini türk və türkmən dillərindən fərqləndirən türk və türkmən dillərinin qalınlaşmaya, Azərbaycan dilinin isə incələşməyə meyli olmasıdır. M.Ergin bu barədə yazır: "... Osmanlı sahəsində qalın tələffüz edilən qısa vokallı yabancı kəlmələr Azəri türkcəsində incə şəkilləri ilə söylənməkdədir: aşk-eşq, Hasan-Həsən, Ali-Əli, sabir-səbir, tahammül-təhəmmül, baht-bəxt, muhkek-möhkəm, ufuk-üfük, zulum-zülüm, Muhammet-Məhəmməd, umumı-ümumi, mahkeme-məhkəmə, cumhuriyet-cümhuriyyət, Haydar-Heydər, Cafer-Cəfər misallarında olduğu kimi" (9, 90). Ahəng qanununda fərqlənmə qalınlaşma şəklində özünü göstərir: nazar, acal, qaxrıman, mıxman, insan, insap

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində ahəng qanunu - saitlərin ahəngi mühüm fonetik hadisə kimi həqiqətən "dəmir qanun" rolunu oynayır. Qədim türk (Yenisey-Orxon) yazılı abidələrinin tədqiqatçısı Ə.Şükürlü göstərir ki, abidələrdə ön damaq (e-ə, ö, ü, i) və arxa damaq (a, ı, o, u) saitlərinin bir söz daxilində keyfiyyətə bir-birini izləməsi diqqəti cəlb edir (4, 33). Məlumdur ki, qədim türk əlifbası ilə yazılan abidələrdə çox vaxt sait səsləri bildirən yazı işarələri söz daxilində ya tamamilə, ya da qismən öz əksini tapmamışdır. Bu zaman sözlərdə saitlərin bir-birini izləməsi, uyuşması hadisəsi haqqında danışmağın nə qədər real olduğu sual doğurur. Lakin qədim türk əlifbasında samit səsləri ifadə edən yazı işarələrinin bir qismi "incə" və "qalın" olaraq iki yerə ayrılır. Yəni abidələrdə sait səslər göstərilməsə də samit səslər qalın və incə saitlərlə yanaşı işlənməsinə görə istifadə

olunurdu. Bu prinsiplə abidələrdəki sözlərin incə və ya qalın tələffüz formasını müəyyən etmək mümkün olur.

Abidələrdə işlədilən bütün sözləri qalın və incə saitlərin ahənginə görə iki yerə ayırmaq mümkündür. Bolmuş-olmuş, olurtım-oturdum, budun-xalq, kitan-qəbilə adı, tınla-dinlə (qalın saitlərin ahəngi); tenri-göy, səma, allah, tükəti-axıradək, esid-eşid, dinlə, kişi-adam, törü-hakimiyyət, bertim-verdim, özincə-özü (incə saitlərin ahəngi) (4, 17-29). M.Kaşğari də türk dillərində ahəng qanununun ən xarakterik xüsusiyyətləri kimi saitlərin ahəngi, saitlərlə samitlərin ahəngi, samitlərlə samitlərin ahəngini müəyyənləşdirib. Ahəng qanununun türk dillərində sonrakı taleyi çox müxtəlif olmuş, fərqli, fərdi səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb etmiş, onun yeni modelləri yaranmış (məsələn, qırğızcanın dodaq uyuşması kimi), bəzilərində isə ahəng qanunu (özbək dilində) getdikcə zəifləmişdir. Əslində özbək dilində ahəng qanununun itməsi daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır və demək olar ki, bütün özbək dialektlərində ahəng qanunu gözlənilir. Türk dillərində ahəng qanununun möhkəmliyi və əhəmiyyəti barədə B.Çobanzadə yazırdı: "Uyuşma qanunu olmasa, iltisqi dillərin sözlərini tələffüz etmək çox güc olurdu. Uyuşma qanunu sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam türkcə bir sözün harada başlayıb, harada bitdiyini təyin edə bilər" (3, 42).

Bütün türk dilləri üçün səciyyəvi olan saitlərin ahəngi (sinharmonizm) özünü iki cəhətdən göstərir: damaq ahəngi; dodaq ahəngi.

Damaq ahəngi türk dillərinin əsasən hamısında gözlənilir. Yalnız özbək dilində (əksər şəkilçilərin ancaq qalın variantlarının olması), çuvaş dilində kəmiyyət (sem) və mənsubiyyət (III şəxs-e) şəkilçisinin ancaq incə variantlı olması, Tuva dilində yönük halın ancaq (çe) variantının olması istisnadır.

Dodaq ahəngi isə bir qədər fərqli cəhətlərə malikdir, bütün türk dillərini əhatə etmir. Bəzi türk dillərində ancaq köklərdə, bəzilərdə isə bütün sözdə özünü göstərir.

Qırğız, yakut, Altay dillərində dodaq ahəngi çox qüvvətli, Azərbaycan, kumuq, Tuva, türk, şor və başqırd dillərində zəif, qalanlarında isə systemsiz şəkildə müşahidə olunur. Türk dillərində ahəng qanununun belə fərqli xüsusiyyətlər qazanmasının səbəbi müxtəlifdir, dildə mürəkkəb tarixi proseslər nəticəsində aparıcı koynenin yaranmasında iştirak edən türk qəbilə və tayfalarının, eləcə də bu prosesə öz təsirini göstərə bilən xarici etnik elementlərin (dilin tarixi-fonetik və tarixi-morfoloji təkamülünü göstərən), məsələn, özbək dilinə tacik dilinin təsiri, iştirakını əks etdirən

dialekt materiallarının öyrənilməsi dilin diaxron və sinxron planda hərtərəfli öyrənilməsinə böyük kömək edir. Burada eyni zamanda dilin səs sistemində fonetik hadisə və qanunlarda dilxarici amillərin də təsiri özbək dilində olduğu kimi nəzərə alınmalıdır.

Bir dilin əsasında duran dialektlərin sistemli (aparıcı və ikinci dərəcəli dialektlərə əsasən) öyrənilməsi çoxdialektli milli dillərdə (məsələn, özbək, türkmən və s.) xüsusilə vacibdir. Dialektoloji araşdırmaların bu istiqamətdə aparılması dilin tarixi və müasir vəziyyətini əks etdirən dialekt və şivələrin tədqiqatdan kənarda qalmamasını şərtləndirir. Eyni zamanda bu və digər türk dili dialektlərinə təsir göstərən digər türk dialektlərinin öyrənilməsini zəruri edir. Bu mənada özbək dili mürəkkəb, çoxdialektli türk dillərindən biri hesab olunur və mövzu ilə bağlı burada maraqlı faktlar əldə etmək olar.

V.V.Reşetov yazır: “Özbək dilinin dialekt kompleksi öz mahiyyətinə görə Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarının miniatür linqvistik xəritəsini əks etdirir” (9, 74). Bu baxımdan özbək dilinin tarixən formalaşmasında iştirak edən dialektlərin tədqiqi nəinki qohum dillərin, eləcə də qohum və qohum olmayan dillər arasında integrasiya məsələlərinin öyrənilməsinə zəngin material verir.

Özbək dilinin qıpçaq dialektində (Xarəzm şivəsində) katın// xatın, kamçı//xamçı (k səsi əvəzinə x-nin işlənməsinə baxmayaraq) cənubi Xarəzm şivəsində (borajax)) ahəng qanunu gözlənilir. Özbək dilində bir vaxtlar 9 sait səslə ahəng qanunu mövcud olub (11, 150).

Özbək, eləcə də qaraqalpaq ədəbi dilində ahəng qanununun gözlənilməməsinin səbəbi isə başqadır.

Belə ki, özbək dilinin əsasında duran qıpçaq, oğuz və karluq-çiqil-uyğur şivələrində ahəng qanunu bu və ya digər dərəcədə gözlənilir. Özbək xalq dilinin formalaşmasında Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisində mövcud olmuş üç dil birliyi iştirak etmişdir: 1. Qıpçaq, 2. Oğuz, 3. Karluq-çiqil-uyğur. Bu dialektlər ümumilikdə özbək dilinin tərkibində üç şivəni (qıpçaq, oğuz və karluq-çiqil-uyğur) əks etdirir. Bu şivələr integrasiya edərək dialekt vahidləri kimi özbək dilinin əsasında durur. Özbək dilinin oğuz və qıpçaq şivələrində u-ü, o-ö, ı-i, a-ə sait cütlüklərinin mövcudluğu sinharmonizmi qoruyur, yəni qıpçaq qrupu (qazax, qaraqalpaq, qırğız və s.) və oğuz qrupu (Azərbaycan, türkmən) dillərinə xas olan sait səslərin kök və şəkildə əvəzlənməsi qanununun integrasiyası özbək dili dialekt və şivələrində ahəng qanununun mövcudluğunu şərtləndirmişdir. Baxmayaraq ki, bir çox alimlər nəinki özbək ədəbi dilində, eləcə də onun əsasında duran özbək şivələrində ahəng qanununun

olmadığını iddia edirlər: “Özbək ədəbi dilinin əsasında duran aparıcı özbək şivələrində sözdə saitlər ahənginin gözlənilməməsi, eləcə də şəkilçilərdə arxasına və önsıra saitlərinin əvəzlənməsi olmadığı üçün ahəng qanunu yoxdur.” (10, 342). Özbək dilində ahəng qanununun itməsini həm tacik dilinin təsiri, həm də ümumi qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərinin ancaq bir (qalın) variantının qəbul edilməsi ilə bağlamışlar (5, 259). V.V.Reşetov, Ş.Şaabduraxmanov və başqaları isə göstərir ki, özbək dilinin elə dialekti yoxdur ki, orada ahəng qanunu az və ya çox gözlənilməsin (9, 54; 149). Məsələn, kəpək, bezgək, kətmən, kaçı, kargə, xaybatlı, xayda, xənqəmə, ırız (manqıt dialekti) (13, 166). Elə isə Özbək ədəbi dilində ahəng qanununun itməsinin səbəbi nədir?

Məlum olur ki, özbək və qaraqalpaq ədəbi dilinin əsasında duran dialektlər müəyyən edilərkən fərqli yanaşmalar dilin sait fonem tərkibinin üç dəfə dəyişməsinə səbəb olmuşdur:

Birinci dəfə Özbəkistanda yazılı abidələrin ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçilərkən əsasında ahəng qanunu duran ayrı-ayrı qışlaq əhalisinin şivələri əsas götürülür və 9 sait qəbul edilir, özbək ədəbi dilini normalaşdıran iri iqtisadi, sənaye və mədəni mərkəzlərinin dili isə sıxışdırılır, çünki burada 9 sait səs və bununla əlaqədar ahəng qanunu yox idi. Sonra isə daha bir ifratçılığa vararaq başqa əks qərar, 5 sait fonem qəbul edilir. Hərçənd ki, heç bir özbək şivəsində bu qədər az sayda sait fonem yoxdur. Nəhayət, özbək dilində 6 sait fonem müəyyənləşdirilir, lakin bu zaman bir spesifik özbək fonemi öz hərfi ifadəsini tapmır.

Qaraqalpaq dilində 9-6-9 sait fonem müəyyən edilir. Qaraqalpaq dilçiləri isə özbək həmkarlarının ardınca yazılı abidələri latın qrafikalı əlifbadan rus əlifbasına köçürərkən daha qərībā qərar: 6 fonemli sait sistemi seçirlər. Lakin məlumdur ki, qaraqalpaq şivələrindən heç birində 6 saitlik sistem yoxdur və şivələrdə 8-9 sait fonem və ahəng qanunu mövcuddur (9, 60). Qaraqalpaq dilinin şimal dialektində dodaq ahəngi zəif, cənub dialektində güclüdür. Damaq ahəngi isə əsasən mühafizə olunur: ayşılarımızğa, aldırısıptı, töqinşilerimizqe, keltrisipti (13, 328). Belə vəziyyətinin yaranmasının səbəblərindən biri isə ədəbi dilin əsasında duran dialekt və şivələrin lazımı səviyyədə öyrənilməməsi olmuşdur. Özbək dilinin dilalekt sisteminin mürəkkəbliyi onun tədqiqində xüsusi diqqət tələb edir. Ona görə ayrı-ayrı türk dilləri dialektlərinin qohum dillərin dialektlərinə, məsələn, özbək dilinin qohum dillərə (uyğur, qazax, qırğız, türkmən), eləcə də qohum olmayan tacik və başqa İran dillərinə təsiri və ya əks təsiri ayrıca monoqrafik tədqiqat tələb edir. Qırğız dilinin dialekt

sistemi özbək dili dialektləri qədər mürəkkəb və dolaşiq olmasa da, qırğız dialektlərinin mənşəyi, təsnifi, qırğız ədəbi dilinə, ümumiyyətlə, bütövlükdə qırğız dilinin tarixinə, qırğız dialektlərinin qohum və qohum olmayan dillərə, onların dialektlərinə təsiri mübahisəli olmuşdur.

Qazax dilinin dialekt sistemi zəif olmuşdur. V.Reşetov, P.Melioranski hesab edirdilər ki, qazax dilinin dialektləri bir-birindən fərqlənir. C.K.Kenesbayev, N.B.Karaşeva qazax dilində cüzi dialekt ayrılımları olduğunu söyləmişlər (13, 320). Amma hər halda S.A.Amonjlov, N.T.Sauranbayev qazax dialektlərinin mövcudluğunu sübut etmişlər. Göründüyü kimi dialekt faktlarına etinasız münasibət, onların düzgün qiymətləndirilməməsi, yazılı abidələrin, dilin tarixi və müasir aspektdə öyrənilməsində qüsurlara yol açır.

1. Qıpçaq – ağız > avuz (ağız); yığın > djıyın, (yığım); teqdi > tiydi (o toxundu); siqır > siyir (inək); eqip (əkin), çıgın (çıxın); sakıl > sarı (sarı); kiçik > kiçi (kiçik); ayvan > xayvan (eyvan); djaman > yaman (piş, yaman); kelatığan (gələn) // keletin (qazax dilində) (13, 259).

2. Özbək dilinin oğuz şivələrində ahəng qanunu özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Bu şivələrin səciyyələndirən xüsusi əlamətdar xüsusiyyətləri olsa da ahəng qanunu mühafizə olunur: tərəf uruğ (uyğur), taroğ (daraq), ortoğ (yoldaş), kışloklik/kışloğlıq (Daşkənd), kulluq (bir günlük).

3. Karluq-çıqıl-uyğur şivələri şəhər və səhəratrafi ləhcələri əhatə edir ki, bu da vahid dialekt kompleksi təşkil edir. Bu dialekt vahidlərinin formalaşması XI əsr qaraxanidlər hərəkəti ilə əlaqədardır: Uruğ, tərəf/tərək, tokta/toxta (dayan), toxsan/toxsan (doxsan), Daşkənd: taroğ (daraq), ortoğ (yoldaş), kandağ/kandak (necə), andağ/andak (belə)

Namanqa, Daşkənd, Uyğur: toxta/tokta (dayan), toxsan/toksan (doxsan), baxtuk/baktuk (biz baxdıq), andağ/andak (belə), uruğ (cinc),

Türk dillərinin tarixini, inkişaf mərhələlərini, dillərin bir-birinə qarşılıqlı inteqrasiyası prosesini öyrənmək üçün ümumən dilin mənsub olduğu dil ailəsinin, yaxud daha yaxın dil qrupu (məsələn, oğuz qrupu və ya oğuz və qıpçaq qrupu) türk dillərinin, onların isə öz növbəsində, məsələn, karluq-uyğur qrupu və ya başqa türk dillərinə təsirinin dialektlər əsasında müqayisəli tədqiqi daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir. Zənnimizcə, müasir dövrünüzdə türkoloji dilçilikdə tədqiqatların bu şəkildə aparılması olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

- Dəmirçizadə Ə.Ə. 1972. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, Maarif.
- Axundov A.A. 1984. *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı, Maarif.
- Çobanzadə B. 1930. *Türk qrameri*. Bakı.
- Şükürlü Ə.Ç., Məhərrəmov A.M. 1976. *Qədim Türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, APU.
- Cəlilov F.A. 1988. *Azərbaycan dilinin morfonologiyası*. Bakı, Maarif.
- Tanrıverdi Ə. 2017. *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı, Elm və təhsil.
- Zeynalov F.R. 1981. *Türkologiyanın əsasları*. Bakı, Maarif.
- Кязимов Ф. 1954. *Принципы сингармонизма в азербайджанском языке*. Известия АН СССР ОЛЯ., т. XIII, вып.1.
- Решетов В.В. 1960. *Монографическое изучение диалектов*. Вопросы диалектологии тюркских языков. II т. Баку, АН Азербайджанской ССР.
- Решетов В.В. 1966. *Узбекский язык*. Тюркские языки. II т. Москва, Наука.
- Шаабдурахманов Ш. 1960. *Узбекский литературный язык и его влияние языков*. II т. Баку, АН Азербайджанской ССР.
- Узбекский язык // Языки мира*. 1997. Тюркские языки. Бишкек.
- Тюркские языки*. 1966. II т. Москва, Наука.

THE NATIONAL IDENTITY OF VOWEL HARMONY IN THE DIALECTS OF OGHUZ- KIPCHAK GROUP TURKIC LANGUAGES

DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/WCYX8081

İsmaylova Mirvari Abbas qızı¹**Abstract**

The dialects of the Turkic language preserve very important facts about the development and history of the language. The direction of research in the conditions of mutual integration of dialects is multifaceted, and the examination of the phonetic law, which has become the «iron law» in Turkic languages, in the context of Turkic languages in general, gives very interesting facts. In Turkic languages, which are dialect languages, vowel harmony, especially the phonetic law, has a special importance.

¹İsmaylova Mirvari Abbas qızı – ADPU, Türkoloji Mərkəz professor, f.e.d.

E-mayl: ismayilova.mirvari1960@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2085-544X

Iqtibos uchun: İsmaylova, Mirvari Abbas qızı. 2023. *“Oğuz-qıpçaq qrupu türk dilləri dialektlərində ahəng qanununun milli identikliyi”*. O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 1(5): 51-62. DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/WCYX8081.

One of the most distinctive features of Turkic languages is vowel harmony (synharmonism) and the leading phonetic-morphological law of Turkic languages. While the term "law of harmony" in Turkology is meant vowel harmony in Turkic languages it is meant vowel harmony, harmony of vowels and consonants, and harmony of consonants.

The law of harmonization in Turkic languages has a very old history. This law was formed in the pre-Turkic period and it is followed in reading the inscriptions in old Turkish monuments. We have stated that the most characteristic aspect of Turkic languages is vowel harmony, which is described as the leading phonetic-morphological law of Turkic languages, and those who talk about vowel harmony in Turkic languages may be right in this sense. Therefore, thick and thin vowels affect the consonants in their denominators, requiring them to become thicker or thinner.

The law of harmony also plays the role of an important phonetic phenomenon in the Orhun-Yenisei monuments. Therefore, it is interesting how the law of harmony in written monuments is manifested in dialects. T. Hacıyev states that Shirvan and Tabriz harmony manifestations (agli, apam, achum) are seen in the language of Orkhon-Yenisey monuments. This fact confirms once again that the Turkic dialect split took place in East Asia. The later form of vowel harmony in Turkic languages shows that it has acquired individual characteristics. M. Kasgari also determined the harmony of vowels, the harmony of vowels and consonants, and the harmony of consonants and consonants as the most characteristic features of the harmony law in Turkic languages. The subsequent fate of vowel harmony in Turkic languages was very diverse, acquired different, individual characteristics, new models were created, and in some the law of harmonization (in Uzbek) gradually weakened. In fact, the disappearance of the law of harmony in Uzbek is mostly related to non-linguistic factors and the law of harmony is followed in almost all Uzbek dialects. B. Chobanzade wrote about the power and importance of vowel harmony in Turkic languages: "Without vowel harmony, it would be very difficult to pronounce words from other languages." Thanks to the harmony law, a person who does not know any Turkish can determine where a Turkish word begins and ends." The vowel harmony (synharmonism) characteristic of all Turkish languages manifests itself in two ways: palatal harmony and labial harmony.

Keywords: *Turkic languages, dialects, integration and differentiation, synharmonism, vowel harmony, phonetic-morphological law.*

References

- Dəmirçizadə Ə.Ə. 1972. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, Maarif.
 Axundov A.A. 1984. *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı, Maarif.
 Çobanzadə B. 1930. *Türk qrameri*. Bakı.
 Şükürlü Ə.Ç., Məhərrəmov A.M. 1976. *Qədim Türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, APU.
 Cəlilov F.A. 1988. *Aərbaycan dilinin morfonologiyası*. Bakı, Maarif.

- Tanrıverdi Ə. 2017. *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı, Elm və təhsil.
- Zeynalov F.R. 1981. *Türkologiyanın əsasları*. Bakı, Maarif.
- Kyazimov F. 1954. *Prinsipi singarmonizma v azerbaydjanskom yazike*. Izvestiya AN SSSR OLYa., t. XIII, vip.1.
- Reshetov V.V. 1960. *Monograficheskoe izuchenie dialektov*. Voprosi dialektologii tyurkskix yazikov. II t. Baku, AN Azerbaydjanskoy SSR.
- Reshetov V.V. 1966. *Uzbekskiy yazik*. Tyurkskie yaziki. II t. Moskva, Nauka.
- Shaabduraxmanov Sh. 1960. *Uzbekskiy literaturniy yazik i yego vliyanie yazikov*. II t. Baku, AN Azerbaydjanskoy SSR.
- Uzbekskiy yazik // Yaziki mira*. 1997. Tyurkskie yaziki. Bishkek.
- Tyurkskie yaziki*. 1966. II t. Moskva, Nauka.